

ДО ПРОБЛЕМИ УТОЧНЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ВИЗНАЧЕНЬ ДИСКУРСУ

У статті проаналізовано різні лінгвістичні розуміння дискурсу, що став одним із ключових термінів у словнику гуманітарних та соціальних наук, уточнено поняття "дискурс", його сутність відповідно до вибраного напрямку дослідження.

Ключові слова: аналіз дискурсу, дискурс, мовленнєвий вплив, ситуація, текст.

The article analyses different linguistic approaches to discourse as a key concept of social sciences and humanities. The notion 'discourse' is clarified with a view of its relevance to the author's research priorities.

Key words: discourse analysis, discourse, language influence, situation, text.

В статье проанализирован различное лингвистическое понимание дискурса, который стал одним из ключевых терминов в словаре гуманитарных и социальных наук, уточнено понятие "дискурс", его сущность в соответствии с избранным направлением исследования.

Ключевые слова: анализ дискурса, дискурс, речевое воздействие, ситуация, текст.

У сучасних гуманітарних науках поняття "дискурс" стало звичним і широко використовуваним. Однак на сьогодні виникає потреба уточнити поняттєвий обсяг цього терміна, оскільки фактично різні дослідницькі підходи до потрактування дискурсу перетворюють теорію дискурсу на теорії дискурсу. Зокрема, проаналізуємо лінгвістичні визначення дискурсу, подані за працями Т. ван Дейка, Ф. Бацевича, Н. Арутюнової, П. Серіо, Л. Макарова, З. Харріса та ін.

Поняття "дискурс" увійшло в лінгвістичний обіг із 1952 року і пов'язане з іменем основоположника трансформаційного та дистрибутивного аналізу З. Харріса. Він розглядав еквівалентність між фразами і їх сукупностями як один з аспектів дослі-

дження дистрибуції, характеризуючи висловлення, надфразову одиницю в контексті інших одиниць і пов'язаної з ним ситуації. В основі його теорії покладено ідею про мотивованість тексту ситуацією, їх взаємозв'язок і взаємозалежність у процесі дослідження дискурсу.

Текст і ситуація стали інваріантом практично всіх визначень дискурсу. За різними лінгвістичними підходами уточнюється значення ситуації. Наприклад, Н. Арутюнова визначає ситуацію як екстралінгвальний (прагматичний, соціокультурний, психологічний та ін.) чинник, а текст – як статичний об'єкт, результат.

У своїх дослідженнях Н. Арутюнова поглиблює теорію дискурсу, додаючи до ситуації правила і стратегії розуміння мови, які переважно використовуються в комунікативній діяльності. Дослідниця розглядає мовлення як цілеспрямовану соціальну дію, як компонент, що "бере участь у взаємодії людей і механізмів їх свідомості"¹. Таким чином, виникненню і перебігу комунікації передують когнітивний процес, який залежить не тільки від ситуації, а й від ментальних процесів учасників діалогу (етнографічних, психологічних, соціокультурних). Передача і сприйняття інформації відбувається безпосередньо, за участю адресанта або через текст. Отже, на основі тексту реконструюється мовленнєва діяльність, тобто дискурс прирівнюється до процесу.

Адресант зацікавлений в успішності реалізації своїх інтенцій, тому намагається створити сприятливі для реципієнта умови з урахуванням особливостей ситуації. Оскільки дискурс зародився з аналізу усного тесту, то процесуальність дискурсу була очевидною реальністю для дослідника. У цьому разі мовець володіє ширшим спектром вербальних і невербальних засобів (наприклад, темп чи тембр мови, швидкість розповіді, дикція і чіткість, інтонаційне виділення важливого для змісту слова тощо). Це значно спрощує можливість передачі задуманої ідеї на відміну від письмового засвідчення, оскільки відсутність невербальних засобів ускладнює можливість передачі початкового задуму реципієнту. Вони "створюють форми і значення, що приблизно зрозумілі читачу і які можуть бути експліцитно йому адресовані, які викликають реакції і які взагалі орієнтовані на адресата, як це відбувається в розмові"².

Т. ван Дейк визначає дискурс як складну єдність мовної форми значення і впливу. Він робить наголос на загальнодоступних для учасників комунікації знаннях мови, знаннях світу, інших настановах та уявленнях. Дослідник акцентує увагу на ситуативності як одній з основних умов творення дискурсу. Він характеризує "текст як статичний об'єкт, а дискурс – як спосіб його актуалізації у визначених ментальних і прагматичних умовах"³. Отже, Т. ван Дейк підкреслює процесуальну ознаку дискурсу.

Цю характеристику враховує Ф. Бацевич: "Дискурс – це тип комунікативної діяльності, мовленнєвий потік, що має форму вияву (усну, писемну, паралінгвальну) у спілкуванні, регулюється стратегіями і тактиками учасників"⁴. Розуміння дискурсу як мотивованості мовлення ситуацією можна вважати вищим рівнем опису цього поняття, оскільки вже сам термін "мовлення" передбачає "включеність елементів контексту і ситуації спілкування"⁵. Зважаючи на те, що усне спілкування – імпровізоване, то воно, відповідно, "чітко індивідуалізоване, короткотривале в часі і відбувається з урахуванням конкретних адресатів у конкретній ситуації"⁶. На відміну від засвідчення письмового, воно характеризується емоційністю й експресивністю. У цьому разі писемне спілкування – вторинне (попередньо продумане), передбачає більш поглиблену роботу над створенням тексту та багаторазове "переписання і редагування, шліфування думок"⁷, тому умова безпосередності аналізу тексту у зв'язку з ситуацією не дотримується.

Множинність інтерпретацій поняття "дискурс" схарактеризував Л. Макаров, який узагальнив різні підходи до вивчення дискурсу: 1) як два чи декілька речень, що перебувають між собою у смисловому зв'язку; 2) як будь-яке використання мови (any use of language); 3) "дискурс як висловлення", що передбачає взаємодію форми і функції⁸. Оскільки дискурс-аналіз виник із поцінування функціонального і структурного методів дослідження, то у дискурсі має значення взаємодія форми і функції.

Загальним для сучасних визначень дискурсу залишається тенденція до змістового зв'язку як у зовнішньому, так і у внутрішньому ("прихованому") контексті. Л. Макаров визначив, що

дискурс – категорія з певним ідеологічним спрямуванням, тому сформулював власний погляд на вивчення мови та мовного спілкування. Він не наголошує на тому, ким інформація сказана і для кого, а стверджує, що для дискурсивних досліджень фізичний час і місце феномену спілкування, хоча і відіграє роль, вирішального значення не має: коли щось сказано, набагато важливіше знати, хто це сказав, кому, як, про що, з якою метою. Отже, ситуативність стає об'єднавчою ланкою тексту і контексту, проте другорядною. На перший план виступає соціально-психологічне "людське середовище"⁹, тобто свідомість і когнітивний процес.

Когнітивні процеси виникають за певних обставин і в певному місці як результат асоціації з побаченим чи почутим. Відповідно, усний текст супроводжується емоціями, які виражаються вербально. Розгляд ситуації у зворотньому порядку дає можливість визначити початковий варіант ідеї, а отже, і підтекст.

Один із найвизначніших дослідників дискурсивного методу М. Фуко, роботи якого вже стали класикою, сформулював питання: "Відповідно до яких правил можуть відбуватися подібні висловлення?"¹⁰ Теоретик відмежовує створення власне тексту від дискурсивного явища, зазначаючи: "Опис дискурсивної події ставить перед нами інше питання: чому такі висловлення виникають саме тут, а не де-небудь іще?"¹¹ Ситуативність може стати одним із варіантів реконструкції замислу. Отже, "якщо тільки ми чітко визначимо умови функціонування, то тоді можна буде на законних підставах, виходячи з коректно описаних зв'язків, встановити такі дискурсивні сукупності, які, будучи неприхованими, залишалися би невидимими"¹².

На нашу думку, деякі відомі французькі школи (що перебували під впливом ідей Альтюссера, Фуко, Дерріди і/чи Лакана) відрізняються більшою філософською спрямованістю дискурсивного аналізу, на відміну від своїх попередників 1960-х і ранніх 1970-х рр. Це супроводжується численними покликаннями на ідеологічні, історичні, психоаналітичні і немарксистські роботи, особливо в сфері літературного аналізу. У цьому випадку деякі дослідники розглядають мову і мовлення як явища соціальні, а

продукування змісту і значення сприймаються насамперед як процес соціально (ідеологічно) зумовлений. Аналіз дискурсу набув поширення на рівні з іншими лінгвістичними науками, про що П. Серіо зазначає: "Щоб "відкрити невідкрите в самому тексті", потрібно було "співвіднести його з іншим текстом, що присутній в ньому через необхідні відсутності", а саме з ідеологією"¹³. Він відстоює думку про те, що поняття "аналіз політичного дискурсу" – надмірний.

За словами П. Серіо, дискурсивність визначається всередині ідеології, а отже, будь-який дискурс, узятий за предмет аналізу, принципово повинен входити в галузь політики. При цьому теоретик не відкидає погляди попередніх досліджень, вкладаючи в термін "дискурс" всю множинність його значення: 1) мова; 2) одиниця, яка за розміром перевищує фразу; 3) бесіда; 4) іноді протиставлення мови і мовлення¹⁴. П. Серіо проаналізував текст у подієвому аспекті. При цьому динаміка й статика протиставляються не за часовою і просторовою функціональністю, а змістовою, тому "однозначність тексту і дзеркальне відношення того, що означає, одночасно з тим, що позначає, піддається сумніву"¹⁵. Іншими словами, кожен текст – амбівалентний і може бути об'єктом дискурс-аналізу, а дискурс, як відомо, характеризується динамікою.

П. Серіо розглянув "аналіз дискурсу" у поєднанні з когнітивним процесом. Оскільки осмислення інформації відбувається на свідомому та підсвідомому рівнях, і останнє – набагато дієвіше, то у процесі створення і сприйняття сказаного залучаються психолінгвістичні дані.

Повертаючись до визначеного на початку статті інваріантного формулювання дискурсу як "текст + ситуація", відзначаємо його статичність. П. Серіо додав іншу їхню характеристику – несталість, яка "є продуктом ідеологічної роботи так само, як сон – продукт психічної роботи, що відкривається визначеним законом"¹⁶. Таким чином, справжній аналітик досліджує формування мовленнєвого впливу, щоб проекція сказаного збігалася з інтересами реципієнтів.

Дослідження аналізу дискурсу в історичному плані становить великий інтерес і користь на розвиток нової науки, оскільки історія здатна представити перед нами докази дієвості законів дискурсу. У діяхронії можна простежити, чи закладений адресантом зміст у тексті виконав свою функцію (особливо прихований вплив на свідомість адресата), а якщо ні, то за яких обставин? За умови розкриття певних загальних правил, які передбачає дискурс-аналіз, з'являється можливість правильно інтерпретувати підтекст, а отже, і власне текст. Цікавим є дослідження, що ґрунтується на матеріалах історичних пам'яток, наприклад, угод, законодавчих актів, аналіз дискурсу яких – ідеологічно зорієнтований.

Поняття "дискурс" рідко використовується в історичній лінгвістиці, оскільки вважається, що ситуацію не можна встановити безпосередньо і тим самим визначити пряму співвіднесеність цієї мотивованої ситуації і тексту. Утім, дослідження історичних пам'яток варто проводити з урахуванням впливу на свідомість реципієнта. У цьому випадку велику роль відіграють, як ми вже відзначали, ситуативність та іноді особистісні характеристики реципієнта (що саме для нього є важливим).

Ми з'ясували, що основою аналізу дискурсу як у сучасній, так і в діяхронічній проекції є мовлення (мовленнєва діяльність), що мотивовано ситуацією. Відповідно, текст, що єдино доступний для аналізу історикові мови, реконструюється дослідником, тобто акцентується його процесуальна характеристика. При цьому реконструкція цієї процесуальності насамперед є очевидною в діалозі чи діалогічних відношеннях у структурі прозового тексту. Оскільки у другій половині XVI ст. активно використовується діалог як практика писемної комунікації, то це знаходить відображення у полемічних, тлумачно-богословських текстах.

У цій статті ми ставили за мету уточнити лінгвістичні визначення дискурсу, тому у процесі дослідження текстів староукраїнської мови акцентуємо увагу на тій принциповій ознаці, що це не тільки реконструкція сукупності діалогічних відношень, що виникають між автором тексту та його опонентом, автором тексту та його потенційним слухачем чи читачем, але в центр уваги

виноситься питання про досягнення спрогнозованого впливу на свідомість реципієнта. У цьому разі маємо на увазі врахування ідеологічних передумов комунікації, досягнення спрогнозованого впливу на свідомість реципієнта за допомогою вибраних комунікативних стратегій і тактик.

Відповідна ситуація наприкінці XVII ст. зумовила розвиток актуальних диспутів переважно на релігійну тематику, що вимагала нових методів переконання. Одним із основних засобів впливу полемічних текстів вважається використанням ґрунтовних доказів¹⁷.

Таким чином, поняття "дискурс" розглядається як мовленнєва діяльність, мотивована ситуацією. Під впливом критичного дискурс-аналізу усталюється підхід до врахування впливу на свідомість реципієнта. Під цим кутом зору Учительні євангелія, полемічні тексти варто дослідити з огляду на історичні зумовленості цих текстів, особливості історичної форми свідомості, характеристики мовленнєвого впливу.

¹Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 136–137; ²Дейк ван Т. Язык. Познание / Т. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – С. 122; ³Цит за вид.: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова – К., 2002. – С. 37; ⁴Бацевич Ф.С. Основы комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич – К. : Академія, 2004. – С. 138; ⁵Там само. – С. 192; ⁶Там само. – С. 122; ⁷Там само. – С. 122; ⁸Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – С. 51; ⁹Там само. – С. 11; ¹⁰Фуко М. Археология знания / М. Фуко – К. : Ника-центр, 1996. – С. 29; ¹¹Там само. – С. 29; ¹²Там само. – С. 31; ¹³Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 22; ¹⁴Там само. – С. 25-26; ¹⁵Там само. – С. 22; ¹⁶Там само. – С. 23; ¹⁷Ніка О.І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. / О.І. Ніка – К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009.